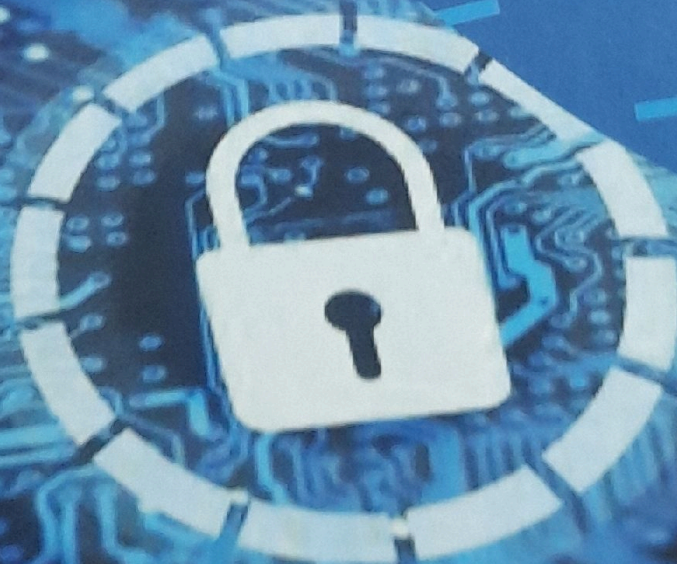

B.O.TURSUNOV

IQTISODIY XAVFSIZLIK

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

B.O.TURSUNOV

IQTISODIY XAVFSIZLIK

(Kredit-modul bo‘yicha)

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi oliy o‘quv yurtlarining 61310400 - “Iqtisodiy xavfsizlik” ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha kredit modul tizimida ta’lim olayotgan talabalar uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

Bilim sohasi: 300000 – Ijtimoiy fanlar, jurnalisitka va axborot

Ta’lim sohasi: 310000 – Ijtimoiy va hulq atvorga mansub fanlar

Ta’lim yo‘nalishi: 60310400 – Iqtisodiy xavfsizlik

TOSHKENT – 2022

UO'K: 330.13.131.7
KBK 65.2/4-65.9
T 20

B.O.Tursunov. Iqtisodiy xavfsizlik. (Darslik). – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» 2022, 604 bet.

ISBN 978-9943-8906-1-9

Darslikda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning nazariy-uslubiy asoslari va ustavor yo'nalishlariga bag'ishlangan mavzular yoritilgan. Ushbu mavzularda iqtisodiy xavfsizlikka oid tushunchalarning mohiyati, ularning mamlakatimiz iqtisodiyotida namoyon bo'lish shakllari, makro-, mezo- va mikro-darajalarda iqtisodiy xavfsizlikni aniqlash va baholashning chegaraviy qiymatlari, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari, xorijiy davlatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tajribalari, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini takomillashtirish qonuniyatlari, uning alohida uslublari va instrumentlarini qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Shuningdek, darslikda mamlakatimizda aholining ijtimoiy, oziq-ovqat, transport va axborot xavfsizligini ta'minlash, iqtisodiy xavfsizlikka ta'sir etuvchi ichki va tashqi tahdidlar, globallashtirish jarayonlarini, terrorizmni, xufyona iqtisodiyotni mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri, korrupsiyaga qarshi kurashning nazariy va uslubiy asoslarini yoritishga asosiy e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 60310400 – "Iqtisodiy xavfsizlik" bakalavr ta'lim yo'nalishining kredit modul tizimida ta'lim oluvchi talabalar uchun darslik sifatida tavsiya etilgan, shuningdek, iqtisodiy xavfsizlik bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, professor-o'qituvchilar, izlanuvchilar, magistrantlar va shu sohaga qiziquvchi ko'p sonli kitobxonlarga mo'ljallangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2022 yil 17 martdagi 106-359-sonli qarori bilan nashr etishga ruxsat berildi.

UO'K: 330.13.131.7
KBK 65.2/4-65.9

Taqrizchilar:

H.P.Abulqosimov – i.f.d., professor, O'zbekiston Milliy Universiteti
"Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrası;

J.Sh.Tuxtabaev – i.f.d. (Ph.D), Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
"Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrası dotsenti.

ISBN 978-9943-8906-1-9

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» – 2022.

KIRISH

Mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishida iqtisodiy xavfsizlik alohida o'ringa ega bo'lib, uning holati turli ijtimoiy-iqtisodiy qarorlar qabul qilishda muhim o'rin tutadi. Bizga ma'lumki, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash har bir davlat uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning dolzarbligi uning milliy va mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlik, barqarorlikni ta'minlash masalalari, jahon hamjamiyatining zamonaviy sharoitlarida asosiy tahdid va iqtisodiy tizimdagi har qanday o'zgarishlar turli xavf-xatar va tahdidlarning namoyon bo'lishi bilan birga kechadi. Shuning uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, unda bo'ladigan tahdidlarning oldini olish masalasi yuzaga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2022 yil 28 yanvarda abul qilingan "Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi" to'g'risidagi Farmonida "milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, uning o'sish sur'atlarini zamon talablari darajasida ta'minlash hamda mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, ochiq va pragmatik, faol tashqi siyosat olib borish vazifalari belgilangan"¹.

Iqtisodiy xavfsizlik fanining maqsadi talabalarga iqtisodiy xavfsizlikning mazmun-mohiyati va uni makro-, mezo- va mikro-darajalarda ta'minlashga oid nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan zarur bilimlar berishdan iborat.

Ushbu fanning vazifasi talabalarga iqtisodiy xavfsizlikning nazariy-uslubiy asoslarini iqtisodiy darajada o'rgatish; iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni aniqlash, tahlil qilish uslublari va vositalarini tushuntirish; iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni bartaraf etish yo'llarini o'rgatish; iqtisodiy xavfsizlik darajasini belgilovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanib tahlil qilish va ularni baholash bo'yicha ko'nikmalarini shakllantirish; turli darajadagi milliy manfaatlarning

¹ <https://regulation.gov.uz/uz/d/55274>

ziddiyatini hisobga olgan holda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning alohida yo'nalishlarini strategik va taktik boshqaruv qarorlarining samaradorligini baholash va rivojlanish usullarini o'zlashtirib, iqtisodiy muammolar bo'yicha yechimlar qabul qilish bo'yicha zaruriy bilimlar va ko'nikmalarni shakllantirish hisoblanadi.

Iqtisodiy xavfsizlik o'quv fanini talabalar tomonidan o'zlashtirilishi jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

- haqiqiy faktlarni iqtisodiy nuqtai-nazardan tahlil qilish va izohlash imkonini beradigan iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha bilimlarga ega bo'lish;

- iqtisodiy xavfsizlikni o'rganishning asosiy tadqiqot usullari va uni shakllanish omillarini tushunish;

- iqtisodiy xavfsizlikni makro-, mezo- va mikrodarajasini belgilovchi tizim indikatorlaridan foydalanib iqtisodiy xavfsizlik holatini monitoring qilish va baholash qobiliyati;

- iqtisodiy xavfsizlikga erishishda analitik mulohazalardan foydalana bilish;

- iqtisodiy muammolarni topish va hal qilish uchun analitik tadqiqotlardan foydalanish;

- mavjud iqtisodiy xavfsizlik muammolarni jamoaviy ravishda tushunish va tahlil qilish;

- turli iqtisodiy muammolarning ahamiyatini, shuningdek ushbu muammolarni hal qilishga qaratilgan siyosatning ijtimoiy ta'sirini tanqidiy baholay olish;

- iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha olib borilayotgan islohotlarni tahlil qila olishi, bu borada taklif va tavsiyalar ishlab chiqish bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi.

Ushbu darslik O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning mazmun va mohiyatini hamda uni qo'llashda O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunlarga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlariga, farmon va qarorlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlariga asoslanadi.

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi talablari va Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha o'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi kengashning qarori bilan tasdiqlangan hamda 6031400 - "Iqtisodiy xavfsizlik" ta'lim yo'nalishlarining "Iqtisodiy xavfsizlik" fanining o'quv dasturi asosida yozilgan bo'lib, ushbu darslikda o'qitishning yangi ta'lim texnologiyasidan foydanilgan holda har bir mavzu bo'yicha maqsad, mazmuni, mohiyati va ahamiyati yoritilgan hamda mavzu bo'yicha nazorat va muhokama uchun savollar, tayanch iboralar, testlar, glossariylar va foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati keltirilgan.

"Iqtisodiy xavfsizlik" fanining o'quv qo'llanmasi asosan oliy o'quv yurtlarining kredit-modul tizimining bakalavriat ta'lim yo'nalishining 60310400 - "Iqtisodiy xavfsizlik" talabalari uchun mo'ljallangan. Bundan tashqari, iqtisodiy xavfsizlik muammolari bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar hamda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlovchi soha xodimlari ham foydalanishlari mumkin.

Ushbu darslik iqtisodiy xavfsizlik bilan bog'liq muammolar, masalalar va ularni joriy etish uchun imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi degan fikrdamiz.

Muallif "Iqtisodiy xavfsizlik" fanining darslik sifatida tayorlashda taqrizchilik qilgan va o'z maslahatlarini ayamagan, mamlakatimizda ilk bor "Iqtisodiy xavfsizlik" fanidan o'quv qo'llanma va darslik nashr etgan, "Iqtisodiy xavfsizlik" yo'nalishi bo'yicha ilmiy maktab asoschisi i.f.d., professor Hasan Pirnazarovich Abulqosimovga hamda moliyaviy xavfsizlik yo'nalishi bo'yicha ilmiy maktab asoschisi i.f.d., professor Aktam Usmanovich Burxanovga samimiy minnatdorchilik bildiradi.

I BOB. «IQTISODIY XAVFSIZLIK» FANIGA KIRISH, IQTISODIY XAVFSIZLIKNING MOHIYATI VA TARKIBIY ELEMENTLARI

1.1. «Iqtisodiy xavfsizlik» fanining predmeti va vazifalari

Mamlakatni boshqarish, uning xavfsizligini ta'minlash har bir davlat uchun ustuvor vazifa hisoblanadi. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda milliy xavfsizlik, barqarorlikni ta'minlash masalasi, jaxon jamoatchilikning zamonaviy shart-sharoitlarni belgilash bo'yicha asosiy tashabbusi va iqtisodiy jihatdan o'zgarmaydigan har qanday xavf-xatar va tahdidlarning paydo bo'lishini oldini olish masalasi yuzaga kelmoqda.

«Iqtisodiy xavfsizlik» fanining predmeti – turli darajalarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda yuzaga keladigan iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlardir.

«Iqtisodiy xavfsizlik» fanining obyekti - mamlakatni boshqarish va undan oldin amalga oshiriladigan jarayonlardan iborat. Xususan, tabiiy boyliklar, inson resurslari, yashashga layoqatli axoli, asosiy fondlari, ko'chmas mulk, moliyaviy resurslar, xo'jalik tizimlari, mintaqalar, oila va inson kabilar omillardir.

“Iqtisodiy xavfsizlik” fanining maqsadi - mamlakat xavfsizligi xavfsizligini himoya qilish va milliy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan iboratdir. Ushbu fan o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- iqtisodiy xavfsizlikning nazariy asoslarini o'rganish;
- hududlarda sanoat korxonalarini iqtisodiy xavfsizligiga tahdidlarni aniqlash, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash tizimlarini o'rganish;
- sanoat korxonalarini iqtisodiy xavfsizligi darajasini belgilovchi ko'rsatuvchilarni aniqlash, ularni hisoblash bo'yicha ko'rsatmalar berish;
- mikro darajalarda iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha

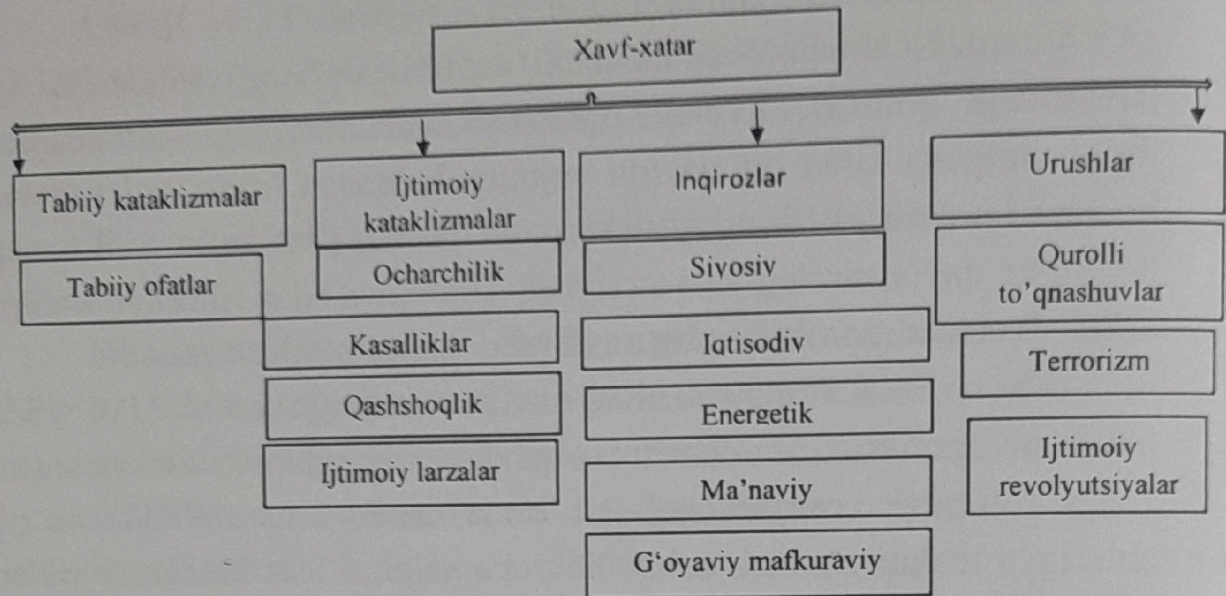
strategik va taktik boshqaruv qoidalarini o'rganish.

Xavfsizlik muammosi mustaqil davlatchiligining shakllanishi va jamoatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy manfaatlarning shart-sharoitlarini aniqlash bilan bir paytda vujudga kelgan. Chunki shu vaqtdan boshlab barqarorlik, rivojlanish bilan bir qatorda xavf-xatar, turli-tuman tahdidlar, davlat strategiyasi va siyosiy strategiya bilan ishlashni amalga oshirish uchun mamlakatning xavfsizligini ta'minlash zarurdir.

«Xavfsizlik» tushunchasi ayrim manbaalarga ko'ra 1190 yilda paydo bo'lgan. Bu tushunchani har qanday xavf-xatardan himoyalangan inson ruhining xotirjam holatini ifoda etadi. Shu ma'noda ko'rib chiqilgan tushunchada G'arbiy Yevropa xalqlari leksikasida 20 yildan beri foydalaniladi. Tarixning keyingi davrlarida davlat tuzilmasining shakllanishi bilan bog'lab quyilgan xavfsizlik tushunchasi moddiy, siyosiy va iqtisodiy sohalarida davlat qurilishi, boshqaruv organlari tendensiyadlariga mos keladigani real xavf-xatar (jismoniy va ma'naviy)dan saqlash bilan bog'liq vaziyatni hisobga olish kerak.

20 - asrning oxirlariga kelib «xavfsizlik» va «milliy xavfsizlik» tushunchalari adabiyotlarda ko'p uchraydi. Bu insoniyat rivojlanishining murakkablashuvi, yadro, atom va boshqa ommaviy qirg'in qurollarining keng tarqalishi, ekologik vaziyatning ochilishi, yangi xavfli kasalliklarning vujudga kelishi, terrorizm xavfining kuchayishi, totalitar tuzumni keltirib chiqaradigan joyda davlatlarning paydo bo'lishi, ulardagi bozor islohotlarining amaldagi oshirishi bilan izohlangan. «Xavfsizlik» tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, turli ma'nolarda talqin qilinmoqda. O'zbek tilining izohli lug'atida «xavf – qo'rqinch, qo'rqish, vahima, biror xatarli voqea yoki boshqa falokatni amalga oshirish, xatar, xavotirlanish, xavfsirash, xavotir, tashvish» ruhiy holatni uyg'otish» kabi holat deb ta'rif berildi.

Xavfsizlik insoniyat hayotining turli sohalarida vujudga kelayotgan xavf-xatardan ximoyalash, kafolatlash ma'nosini anglatadi. Xavf-xatar namoyon bo'lishining keskin shakllari chizmada keltirilgan (1-rasm).

1-rasm. Xavf-xatar namoyon bo'lishining keskin shakllari.

Xavfsizlik ko'p qirrali bo'lib, u butun insoniyat, davlat nazoratini ta'minlashning normal faoliyat yurishi, rivojlanishi uchun noxush, salbiy, zararli ta'sirlardan, xavf-xatarlardan saqlanish, ximoyalani sh holatini ifoda etishdan iboratdir. Xavfsizlik umumiy tarzda ziyon yetkazish uchun potentsial shart-sharoitlarni yaratish, xavfdan saqlash, ximoyalash va ishonchlilikni anglatadi. Bu tushunchaga ega bo'lganlar va jamoat hayoti faoliyatining maxsus sohalarida o'zlariga xos xususiyatlarga ega bo'lishadi.

Xavfsizlik qanday sohada, qanday shakl va qiyofada ko'rinadigan bo'lmasin ularning barchasi umumiy xususiyatiga egadir. Umuman, xavfsizlik xavf-xatardan ximoyalani sh sharti va strategiyasida sifatli ijtimoiy, shaxsiy, jamoat va davlat hayoti-faoliyatining normal amal qilishini ta'minlashga yordam beradi.

1.2. Iqtisodiy xavfsizlik obyektlari va subyektlari

Bilimlarning nazariy darajadan amaliy darajagacha bo'lgan harakati nazariy darajalardan farq qiluvchi yangi obyektlarning paydo bo'lishi bilan birga kechadi. Lekin obyektning nazariy va amaliy tushunish

ikki xil faoliyat sohasi emas. Nazariy bilimlar predmeti, masalan, «ijtimoiy zaruriy mehnat harajatlari», «oddiy mehnat», «murakkab mehnat» va boshqalar real mavjud emas, lekin nazariy obyektни qurish uchun zarur asos bo'lib xizmat qiladi, uning gnoseologik holati predmet shaklida namoyon bo'ladi. Bunday obyektlar qatoriga ijtimoiy va iqtisodiy tizimlar, iqtisodiy xavfsizlikni boshqarish strukturasi va boshqalar kiradi.

Oqilona boshqarish haqidagi ilmiy g'oyalarning rivojlanishi bilan iqtisodiy fan turli muhim asoslarga - davlat, jamiyat, xususiy, kooperativ va boshqa tashkilotlarga bo'lina boshladi. Bu esa ushbu toifalarning mazmun xususiyatlarini rivojlantirish, ichki mazmunida turlicha bo'lgan boshqaruvchi tashkilotlarning o'ziga xos xususiyatlarini tegishli ta'riflar bilan ta'kidlash imkonini berdi. Natijada iqtisodiy jarayonlar haqida ilmiy tasavvurlarda «davlat boshqaruvi», «tarmoq boshqaruvi», «mintaqaviy boshqaruv», «iqtisodiy xavfsizlikni boshqarish» va boshqa atamalar paydo bo'ldi.

Iqtisodiyotni subyekt sifatida boshqarishda davlatning ustuvorligiga asoslanib, ularni amalga oshirishda iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashga sezilarli hissa qo'shadigan hozirgi bosqichda bunday mexanizmning eng muhim vazifalari quyidagilar bo'lishi mumkin:

➤ davlatning boshqaruv subyektі sifatida muvofiqlashtiruvchi funksiyasini takomillashtirish va mustahkamlash, ayniqsa iqtisodiy tizimning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash imkoniyatlaridan oqilona foydalanishni tashkil etish nuqtai nazaridan;

➤ iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishida davlat, mintaqalar, tadbirkorlik subyektlari va xususiy sektor o'rtasida iqtisodiy tizimlarning boshqaruv funksiyalarini oqilona taqsimlash;

➤ iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishida iqtisodiy tizimni tashkil etishning barcha darajalarida iqtisodiy faoliyatini huquqiy tartibga solishni takomillashtirish;

➤ iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash nuqtai nazaridan xususiy